

Literair mechaniek

In augustus 1999 verscheen Literair mechaniek – Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten van de hand van Erica van Boven en Gillis Dorleijn, beiden verbonden aan de vakgroep Moderne Nederlandse Letterkunde van de Rijks-universiteit Groningen. Na een overzicht van de opzet en inhoud van dit boek geef ik een indruk van mijn bevindingen als lezer. Ten slotte zal ik mij buigen over de vraag wat Literair mechaniek kan betekenen voor het onderwijs.

Alfons Andriessen

Indeling

Vanuit de overtuiging dat poëtische en verhalende elementen niet zijn voorbehouden aan respectievelijk poëzie en proza, maar een bredere verbreiding kennen die zich niet eenvoudig laat indammen, komen de auteurs in hun boek tot de volgende driedeling:

- Genres
- Poëtisch taalgebruik
- Verhalende teksten

Zij geven aan gelijkwaardigheid in behandeling van poëtische en verhalende teksten na te streven en betreden daarmee een relatief nieuw pad. Deel 1 is het minst omvangrijk, terwijl deel 2 een iets grotere omvang heeft dan deel 3.

Genres

De genreonderscheiding in dit boek is gebaseerd op communicatieve situaties en valt uiteen in lyriek enerzijds en verhalende teksten (epiek en dramatiek) anderzijds. Bij lyriek (hoofdstuk 1) hebben we te maken met een monologische taalsituatie. Er wordt duidelijk gemaakt dat de stijlmiddelen uit de klassieke retorica niet toereikend zijn

om een hard onderscheid te maken tussen poëzie en proza. Grappig is de constatering, aan de hand van een songtekst van Marco Borsato, dat popmuziek zich soms met gretigheid van gedateerde stijlmiddelen bedient. Na als meest harde onderscheid het verschil tussen een zachte (proza) en een harde (poëzie) return te hebben gebrandmerkt, stellen de auteurs vast dat poëzie, net als onkruid, niet te definiëren valt. De dialogische taalsituatie is kenmerkend voor dramatiek, terwijl er in epische teksten sprake is van een ingebedde taalsituatie (hoofdstuk 2). Een probleem bij dit laatste is dat de beide niveaus van de tekst, dat wil zeggen de vertelinstantie en het verhaal, niet altijd goed te onderscheiden zijn. Er wordt verwezen naar de narratologie, die soms beschouwd wordt als een bundeling van vertel- en verhaaltheorie, maar soms ook wordt gebruikt om uitsluitend de verteltheorie mee aan te duiden.

Poëtisch taalgebruik

Het tweede deel van het boek kent een

heldere opbouw. Na een korte uiteenzetting van de theorie van Jakobson wordt de poëtische functie (hoofdstuk 3) geïntroduceerd: de taaluiting zelf komt op de voorgrond te staan. In poëtisch taalgebruik treedt *foregrounding* op, waardoor de primaire orde van het alledaagse taalgebruik wordt doorbroken en er sprake is van een secundaire ordening, de poëtische. Deze foregrounding kan twee gedaantes aannemen: er is sprake van ofwel een overschrijdende (=deviatie) ofwel een versterkende (=equivalentie) werking op taalregels. Als eerste kennismaking wordt een aantal slogans uit de wereld van de reclame onder de loep genomen, waarna de werking van deviatie en equivalentie aan de hand van poëzie op zeven talige niveaus wordt uitgelegd. Het belang van kennis van conventies en intertekst, bijvoorbeeld uit de bijbel en de mythologie, in geval van historische teksten krijgt speciale aandacht. Het onderscheid tussen deviatie en equivalentie vormt ook de leidraad van de hoofdstukken 4, 5 en 6 waarin het metrum (equivalentie), de klankherhaling en de strofische vormen (equivalentie), en de stijlfiguren (deviatie en equivalentie) behandeld worden, terwijl bij de behandeling van beeldspraak (hoofdstuk 7), waarbij uitgegaan wordt van een verkiezingsleus van een politieke partij en waarin metaforen, metonymia en symbolen aan bod

komen, ook de beperkingen van het gehanteerde onderscheid in zicht komen.

Verhalende teksten

In de hoofdstukken 8 tot en met 14 staan verhalende teksten centraal. Met nadruk wordt gesteld dat gedichten hiervan niet zijn uitgesloten, omdat het onderscheid lyriek/epiek het uitgangspunt is. In de ingebedde situatie hebben we te maken met vertellerstekst en persoonstekst en er is vaak sprake van interferentie. De auteurs hebben gekozen voor de typologie van Stanzel (hoofdstuk 8) en niet voor de verteltheorie die Mieke Bal heeft geïntroduceerd, omdat deze slechts geschikt zou zijn voor gedetailleerde analyse. De typologie van Stanzel is volgens de auteurs niet alleen geschikt voor de karakterisering van een roman of verhaal, maar ook voor de beschrijving van kleinere passages. De auctoriale, personale en ik-vertelsituatie worden vervolgens uit de doeken gedaan en er is aandacht voor vertelsituaties die zich aan deze indeling onttrekken.

In hoofdstuk 9 maken we kennis met de indirecte rede en haar varianten en treden de mogelijkheden van focalisatie (Bal) terloops voor het voetlicht. Hoofdstuk 10 (Tijd) opent de weg voor de bespreking van een aantal structuuraspecten van verhalen en wordt gevolgd door Motieven (11), Ruimte (12) en Personages (13).

In hoofdstuk 10 maken we kennis met het onderscheid fabel/sujet en de verschillende mogelijkheden, onder andere vertraging en versnelling, die zich in de verhouding tussen deze twee kunnen voordoen. Hoofdstuk 11 maakt duidelijk wat het verschil is tussen motief en thema, tussen tekstintern en tekstextern, en via de tegenstelling identificatie/differentiatie bij het leggen van verbanden, is de parallelle met deel 2 (Poëtisch taalgebruik) een

prettige steun in de rug. Hoofdstuk 13 voert het personage, de belangrijkste categorie voor de lezer, ten tonele. Het krijgt relatief weinig aandacht, omdat het lezersaandeel zo groot is dat je het moeilijk los van de individuele lezer kunt beschrijven. Het onderscheid uit de verhaalttheorie tussen personages en acteurs wordt terzijde geschoven. Het boek vervolgt met een uiterst summier overzicht van de geschiedenis van de tekstinterpretatie en eindigt met twee voorbeelden van nieuwe benaderingen: de ideologiekritiek en de feministische tekstkritiek.

Na lezing

Dit mooie boek, helder van toon en krachtig van opbouw, is geschikt voor letterenstudenten of voor geïnteresseerden die een goede basiskennis (en soms meer!) van het literaire begrippenapparaat willen verwerven of hun kennis ervan willen opfrissen. Aan de hand van talrijke voorbeelden die een grote spreiding kennen over de geschiedenis krijgt de lezer een goed beeld van de werking van wat de auteurs het 'literair mechaniek' noemen. De voorbeelden hebben gemeenschappelijk dat zij overwegend worden geput uit het Nederlands erfgoed waarbij de grenzen van de literatuur soms worden overschreden. Het begrippenapparaat wordt behalve in het Nederlands ook in de moderne vreemde talen aangeboden, maar anderstalige voorbeelden zijn slechts mondjesmaat aanwezig.

De kracht van de opbouw is het meest overtuigend in het tweede deel, waar de lezer geleid wordt aan de hand van de 'assen' deviatie en equivalentie. Minder sterk is de opbouw van het derde deel. De steeds terugkerende positiebepaling, met name ten opzichte van beginselen afkomstig uit de verhaalttheorie, heeft op het lezen een

remmende werking. Wat betreft het afsluitende hoofdstuk, waarin enkele vluchtige historische schreden worden gezet, vraag ik me serieus af of er sprake is van een meerwaarde.

Onderwijs

In de Tweede Fase is het aanleren van het literair begrippenapparaat, ongeacht de inkleuring die de school geeft aan het literatuuronderwijs, ondergebracht bij het vak Nederlands. Een goed inzicht in de samenhang tussen poëtische en verhalende teksten kan een waardevolle bijdrage leveren aan de literaire competentie van docenten en leerlingen. De heldere uiteenzetting van de begrippen en de theoretische onderbouwing helpen de (aanstaande) docent beslagen ten ijs te komen en zijn eventuele deficiënties weg te werken of zijn kennis op te frissen. Het register kan hierbij goede diensten bewijzen. Het aanleren van een begrippenapparaat is voor de leerling een hulpmiddel. Hij is bezig met de ontwikkeling van zijn persoonlijke leessmaak die zijn weerslag vindt in het leesdossier. Deze leessmaak komt met name tot stand door de interactie tussen lezer en tekst. Vooropgesteld dat deze interactie bij het verwerven van literaire competentie hoofdzaak is, vind ik dat de auteurs, als het er op aan komt, de relatieve veiligheid van het literair mechaniek verkiezen boven de beleving van de tekst. Door wat meer nadruk op narratologie en receptietheorie te leggen zou de docent beter op zijn toekomstige taak worden voorbereid.

Erica van Boven en Gillis Dorleijn, *Literair mechaniek – Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum (Coutinho) 1999 (ISBN 90 6283 162 1 / f 49,50).